

Theo Pronk

Waarom oude steden er toe doen. Over Italiaanse maagden en Hollandse burgers

Docent-promovendus Cultuurgeschiedenis

De stedemaagd boven de Groothoofdspoort in Dordrecht, hier nieuw aangebracht in 1618 als opvolger van een eerdere maagd. Vervaardigd door Gilles Huppe (Afbeelding: VanBram Studio)

Al vierhonderd jaar kijkt de stedemaagd zachtmoedig neer op bezoekers die via de Groothoofdspoort Dordrecht betreden. Dat ze er nog altijd zit, is niet vanzelfsprekend. De meeste stadspoorten vielen ten prooi aan stadssanering terwijl de Groothoofdspoort zelf twee grote restauraties moest ondergaan. Dat ze nog zit is ook een geluk. De stedemaagd vertelt een verhaal dat ver terug reikt en ver boven het lokale uitstijgt. Vooral vertelt ze een belangwekkend verhaal, over de grondslagen van onze huidige samenleving.

Iets lijkt echter niet te kloppen aan deze zeventiende-eeuwse stedemaagd. Vooral de hemelsblauwe mantel en ontblote borst lijken ongepast voor het protestantse Holland. De gelijkenis met de maagd Maria valt niet te ontkennen, specifiek nog met de *Virgo lactans* of melkgevende maagd. Zij was de meest centrale figuur van de katholieke aanbidding: de koningin van de hemel en moeder van Christus. Zij bracht zo de genade in de wereld. Maria troostte, voedde en hilde mee. Daarmee is zij de barmhartige bemiddelaar tussen hemel en aarde. 'Onbevlekt' door zonde belichaamt zij de deugd zelf, en wijst zo de weg naar verlossing.

De aanwezigheid van deze stedemaagd is nog opvallender wanneer wordt gekeken naar het jaar dat ze – in haar huidige vorm – verscheen. In 1618 was Dordrecht tevens trotse gastheer van de calvinistische Synode. Voor de theologische scherpshijpers, die via de Groothoofdspoort de stad betraden, was Mariaverering uit den boze. Genade lag voor hen enkel en alleen in de Bijbel besloten. Hoewel de aanwezigheid van de *Virgo Lactans* ze niet zal zijn ontgaan, is geen enkele klacht overgeleverd. Blijkbaar gaf de maagd geen aanstoot.

Een vreemde zaak, of toch niet? Eeuwen eerder, in Italië, is het begin van een uitleg te vinden. In 1325 schilderde Ambrogio Lorenzetti een madonna; zachtmoedig neerkijkend op het Christuskind, met hemelsblauwe mantel en ontblote borst. Hij, en andere leden van de Siense school, schilderden haar vaak. Deze populariteit wordt niet verklaard door enige overdreven vroomheid van de Siense burgers. Wel gold ze als patrones van hun stadsrepubliek, als moeder van alle burgers, en was zo onderdeel van lokale identiteit.

In de Middeleeuwen werd een politieke gemeenschap gezien als morele entiteit, die naast vrede en welvaart ook spiritueel welzijn diende, ofwel goddelijke genade moest bevorderen. Dit lukte alleen wanneer een gemeenschap was ingericht aan de hand van deugden als geloof, naastenliefde, rechtschapenheid en standvastigheid. In het wereldberoemde fresco in het Siense stadhuis, geschilderd door dezelfde Lorenzetti, werd goed bestuur dan ook verbeeld door personificaties van deugden. Wie beter dan Maria, de vleesgeworden deugd zelf, belichaamde dit politieke ideaal?

Siena was dan ook bepaald niet de enige stad die haar koos

als representante. In de geschiedschrijving is wel geopperd dat ze de vorst verving. Voor de Italiaanse steden, die zich sinds hun opkomst in de twaalfde eeuw hadden losgewrikt van keizer of kerk, was er geen heerser om hen te vertegenwoordigen. Legitimatie werd elders gezocht; in het idee dat burgerlijk samenleven in zichzelf deugdzaam is. Burgers werken immers samen, en zetten zich als actieve deelnemers in voor hun gemeenschap en elkaar. De burger was een ware Christen, en de stad een heilsgemeenschap. Maria stond zo aan de basis van een politieke orde die wordt gedefinieerd aan de hand van in-personele, onderliggende principes; een concept waarop ook het moderne staatsbegrip werd gestoeld.

Het deugden-vocabulaire vond weerklank in heel Europa; in eerste instantie in steden die, net als in Italië, zochten naar legitimatie van hun zelfbestuur. Op stadhuizen, stadspoorten, fontein en bruggen verschenen representaties en personificaties van deugden die bestuurders én bestuurden aan hun plichten moesten herinneren. Maria bleef populair. Venetië, beroemdste onder alle stadsrepublieken, baseerde zijn Maria-cultus op een overlevering waarin de engel Gabriël de geboorte van de stad had aangekondigd zoals bij Maria het Christuskind. Maria werd standaard onderdeel van het burgerlijk repertoire, genoeg om directe katholieke associaties te doen vervagen. De maagd was simpelweg belichaming van deugd, ook voor de calvinistische scherpstrijders uit 1618.

De Dordtse stedemaagd herinnert eraan hoezeer lokale geschiedenis baat heeft bij een bredere context. Dit geldt bij uitstek voor stadsgeschiedenis. De voormoderne stad was een knooppunt, waar stromen van mensen, goederen, kapitaal, berichten en ideeën bijeen kwamen; om te botsen, te worden ingepast in lokale behoeftes, en tot iets nieuws te komen. Deze dynamiek is voor Dordrecht goed waarneembaar. Dankzij een gunstige ligging profiteerde de stad onevenredig van de rivierhandel, kreeg in Holland als eerste stadsrechten (1220) en groeide, dankzij de verbondenheid met elders, boven de lokale verhoudingen uit. Receptie van het oorspronkelijk Italiaanse burger-vocabulaire leek onvermijdelijk. Aangepast aan de lokale context, presenteerde Dordrecht zich daarbij als 'eerste stad' en vertegenwoordiger van stedelijk zelfbestuur in héél Holland. Niet voor niets zit de Dordtse stedemaagd pontificaal in de Hollandse tuin.

Het verhaal van de Dordtse stedemaagd, tot slot, is een warm pleidooi voor stedelijk erfgoed. Juist in de oude stad, als knooppunt, lieten grotere historische ontwikkelingen concrete sporen na. Eén stadspoort, met één maagd, biedt zo toegang tot een hele achterliggende wereld. Zomaar een gedachte, wanneer u volgende keer onder haar doorloopt.

Lorenzetti's *Madonna del latte*, 1325, toont een Maria met menselijke trekken. Dit was typerend voor de Siense school, die brak met strenge Byzantijnse vormen (Afbeelding: Wikimedia Commons)

Verder lezen

Meier, Ulrich und Klaus Schreiner, "Bürger- und Gottesstadt im Spätmittelalter". Peter Lundgreen, ed. *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs*. Göttingen, 2000: 43-84.

Norman, Diana, *Siena and the Virgin. Art and Politics in a Late Medieval City State*. New Haven/London, 1999.

Prak, Maarten, *Citizens without Nations. Urban Citizenship in Europe and the World, c. 1000-1789*. Cambridge, 2018.

Pronk, Theo (ed.), *Moeder der Hollandse steden. Historiezucht in Dordrecht rond 1900*. Dordrecht 2017.